

Jordbrukets tillväxt

1000–1350

KÄLLORNA TILL KUNSKAP

I MEDELTIDEN MÖTS källmaterialen. Där arkeologen förr lämnade över stafettpipan till historikern vid 1000-talet löper de i dag en lång sträcka sida vid sida.

Det arkeologiska materialet har fått sin presentation i föregående band. En nyhet för medeltiden är träföremålens mängd. Den materiella kulturen var fram till 1800-talet en träkultur, men organiska material bevaras endast under särskilda omständigheter i marken. Ett sådant undantag utgör de medeltida städerna vars fuktiga avfallslager har bevarat väldiga mängder av trästycken och läderbitar som arkeologerna ännu bara börjat ta till sig och tolka.

I övrigt är medeltidsarkeologin mycket expansiv och en rad utgrävningar av byar och gårdar på landsbygden håller på att skapa en ny bild av perioden.

Konst

Medeltida konst finns i två tidsskikt. Det äldre skiktet är stensulpturer från 1100- och 1300-talen, främst på dopfontar, men också på kyrkornas kapitäl och portaler. De flesta är från Gotland och Skåne, många av dem har varit bemålade. Det yngre skiktet är kalkmålningar från senmedeltiden. Färgerna var betydligt grällare än den mjuka och blekta färgskala vi i dag möter. Kyrkor i Skåne, Gotland och Uppland har flest bevarade målningar.

I en bildfattig värld har de färgstarka kalkmålningarna på kyrkväggarna gjort ett mäktigt intryck och detta var en konst avsedd för folkflertalet. Senmedeltidens konst var burlesk och folklig.

Konstnären och hans uppdragsgivare, både under tidig medeltid och senmedeltid, placerade motiven i sin egen samtid. Konsten hade ett lärande syfte, och bondebefolkningen tog lättare till sig budskapet om figurerna placerades i en känd miljö. Det finns dock flera källkritiska problem med kyrkokonsten.

En bjälke har skyddat den medeltida färgprakten och den röda färgen har inte svartnat. Härkeberga kyrka i Uppland.

Högårder från Kumla,
Västmanland.

All religiös konst har av religionen förutbestämda element. Exempelvis är åsnan vid Jesu krubba inte något belägg för att det funnits åsnor i Norden.

I de fall då konstnärer hämtats från andra länder kan deras avbildningar spegla en annan verklighet än den svenska. Lunds korstolar från 1200-talets slut avbildar redskap och arbetsmoment, till exempel vinskörd, som visar att de franska konstnärer som gjorde skulpturerna skildrat sitt eget hemlands folkliv. Dessutom importerades konst, särskilt de medeltida altarskåpen var ofta tillverkade i Nederländerna eller Nordtyskland.

Från slutet av 1400-talet blev tryckta bilder vanligare, och det kan påvisas att konstnärer avbildat detaljer efter förebilder på tryck från kontinenten.

En kontrollmöjlighet finns i jämförelser med den materiella kulturen så som den är känd från senare tid och från arkeologiskt material. En fördel vid jämförelsen med målningarna är att de finns kvar på den plats där de gjordes – på kyrkväggen. Även dopfontar blev oftast kvar i samma kyrka dit de en gång införskaffades. Den bevarade medeltida konsten i övriga Europa består till största delen av illuminerade handskrifter som kunde byta ägare och oftast har målats på annan plats än där de nu bevarats.

Ett exempel ger den plöjande Adam. Runt Mälardalen och på Gotland gräver Adam nästan alltid med spade, i Skåne (och i övriga Danmark) är det ofta en plöjande Adam som avbildas. Kyrkornas bilder har god överensstämmelse med redskapens regionala fördelning i senare tid. Där det enbart fanns årder visas årder på kyrkväggarna, där redskap med hjulförställ visas förekom sådana också, och i de delar av Skåne där plogen förekom visas plogar.

Denna strävan att i någon mån återge verkligheten hade dock sina begränsningar. Det skedde alltid i en förhöjd och förädlad form. Aldrig avbildades några trasiga redskap, ogräs saknas på åkrarna och de som arbetar är mer välklädda än vad man kan anta att de normalt varit ute på fälten. Bilderna är lika sanna som vår tids reklambilder där verkligheten ges i förskönande form.

Man kan inte heller bortse från att konstnärerna haft en viss självständighet i skapandet, som konstnärer alltid har. Ett lustigt exempel på detta är att av alla Kain- och Abelbilder i Mälardalen är det Kain som är boskapsskötare i stället för Abel i var tionde målning. Orsaken är sannolikt konstnärens misstag och inte den lokala prästens. När bilden väl satt på väggen var den lika svår att ändra som ett tryckfel i en bok.

Skriftliga källor

Det äldsta skiktet av skriftliga källor är norska och isländska sagor rörande århundradena kring år 1000, som även om de ofta nedtecknades först på 1200-talet och inte gällde Sverige kan ge vissa jämförande kulturhistoriska upplysningar.

Det äldsta svenska skriftliga materialet, förutom runstenarna, är korta skrivelser. Dessa kallas brev. De äldsta breven är från före år 1200, därefter ökar de gradvis i antal, särskilt under senmedeltiden. Sammanlagt finns omkring 30 000 brev bevarade. De äldsta handlar nästan enbart om rätten till jord. Att fästa egendomsinnehav på papper eller pergament blev ett alternativ till den rätt som grundades på mans minne, och jordebrevet var därför viktiga. Det personliga privatbrevet har vi bara enstaka exempel på och då från slutet av medeltiden.

I Jämtland och Dalarna hade även bönderna skrivna ägorättshandlingar, och i dessa landskap fanns få adelsmän. Men i de flesta områden var det kronan, adeln och kyrkan som lät skriva brev. I andra områden där bönderna dominerade, som på Gotland, skedde överlåtelser av jord muntligt och få brev har bevarats.

Stora jordägare lät upprätta förteckningar, jordeböcker, över sina jordegendomar. Sådana finns från 1200-talet, och mot senare delen av medeltiden blev de utförligare. Från 1400-talet finns också räkenskaper med upplysningar om en rad detaljer: hur mycket som tröskades, vad som tillverkades i smedjan och liknande uppgifter.

En annan källa som ger upplysningar om folkets vardagsliv är mirakelberättelser, med konkreta beskrivningar av vardagslivets olyckor och hur folk räddas genom att be till helgonen. Sammanlagt finns över 600 sådana berättelser från 1200- till 1400-tal.

Av litteraturen var den övervägande delen religiös och bestod mest av översättningar. Sällan behandlas jordbruk. Bland svenskar som skrivit står den heliga Birgitta i en klass för sig genom de textmängder av hög kvalitet som hon skapade. Ofta hämtade hon sina liknelser från den miljö, storgårdens hushåll, där hon varit verksam större delen av sitt liv.

Sedan antiken har det skrivits läroböcker i jordbruk. I övriga Europa skrevs nya sådana på medeltiden, men i Sverige först från början av 1500-talet. Peder Månsson skrev i början av 1500-talet en "Bondkonst", och knappt ett halvt århundrade senare skrev den landsflyktige Olaus Magnus sin "Historia om de nordiska folken", ett av de mäktigaste verken i den svenska litteraturen, och den första egentliga folklivsskildringen.

Ärjning där hästens seldon är en rankbåge. Denna detalj tyder på att denna och följande bilder kan ha gjorts i Finland. De är alla ur en laghandskrift från 1400-talets första hälft.

En man gräver dike och har lagenligt gjort dikesrenar.

Lagar

De äldsta utförliga beskrivningarna av människors vardagsliv ger lagarna, och om breven ökade i antal är det annorlunda med lagarna. Ett sjok med texter tillkom från 1200-talets slut till 1300-talets mitt. Motsättningarna om vad som skulle bli allmän rätt hindrade därefter en fullständig lagrevision.

Från dåtidens Sverige har nio landskap bevarade lagar: Västergötland, Östergötland, Småland (bara kyrkobalken), Hälsingland (vars lag även gällde i Finland), Gotland, Uppland, Södermanland, Västmanland samt Dalarna. Lagarnas giltighetsområde överensstämde inte helt med landskapsgränserna (se karta sidan 12). Äldst är Västgöotalagen som finns i en version från 1200-talets början och en annan från 1200-talets slut.

I mitten av 1300-talet infördes i Sverige en allmän landslag, Magnus Erikssons landslag, och knappt hundra år senare kom en ny version, Kristoffers landslag. Därefter följde ingen stor lagrevision förrän med 1734 års lag. Behovet av förändrad rätt möttes med en rad stadgor utfärdade av kungen eller riksrådet.

I den danska delen av nutidens Sverige gällde Skånelagen som tillkom i slutet av 1100-talet och reviderades på 1200-talet. I Danmark infördes inte någon allmän landslag under medeltiden. Östnorska lag gällde i Bohuslän, och från 1200-talets senare del infördes i Norge en allmän landslag.

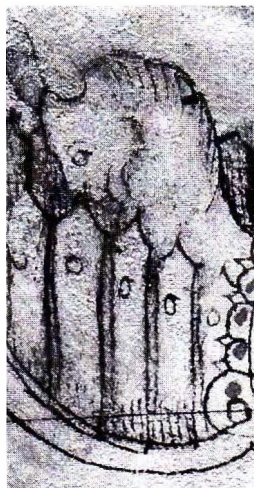
Tidens lagspråk hade föga av abstraktion, vilket kompenseras med uppräknningar och konkretiseringar. Det som i vår tids lagtext förmodligen hade sammanfattats med formuleringen ”vållande av annans död genom ovarsamhet” förklaras i Dalalagen med en dramatisk kortnovell:

Mycket händer som är ont. Även en tupp kan bli en mans bane. En årderbill hängde på en vägg, det flög upp en tupp och ned på billen, ned föll billen och i buken på en man, och han fick döden därav.

Denna berättelse säger oss, i förbigående, att årderbillar togs av efter användandet och förvarades separat, sannolikt inomhus.

Liknelser är vanliga och de hämtades ofta ur den omgivande bondeverkligheten. Så konstaterar Södermannalagen med bondens bittra erfarenhet att det finns sådana män som går till det som ont är som årderbillen går mot stenen.

Lagarna uttrycker den tid under vilka de tillkom, men en del

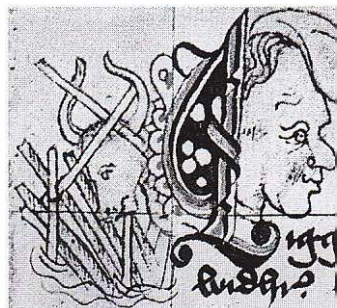
Häst bakom starkt plank. Bild bredvid bestämmelse om djur som kommer genom ogill hägnad.

föräldrade bestämmelser medtogs. I själva nedskrivandet låg en möjlighet att omforma rätten, men också att befästa den. Detta förklarar varför den skrivna lagen utan upplivanden stelnar. Samtiden var medveten om detta. I den danske kung Knuts stadga från år 1200, som också gällde Skåne, står att lagstiftarna visserligen inte stiftar ny lag men också att de var ”redo att förbättra, då behovet kräver det.” Den gamla rätten gav legitimitet men hindrade inte nyskapad rätt.

De första juridiskt utbildade återvände från Paris och Bologna och intog sina genom släkt och makt givna positioner som lagmän under 1200-talet. Men det är en felsyn att den skrivna lagen skulle vara en kopia av utländsk rätt. I vissa detaljer finns direkta paralleller, men de har som regel relevans för svenska förhållanden. Exempelvis står i flera svenska lagar att den som reser genom en annans skog och får sin vagnsaxel avbruten saklöst får hugga en ny. Denna bestämmelse finns också i tysk rätt, men hade uppenbar relevans för svenska förhållanden.

I andra fall har detaljerna anpassats efter lokala förhållanden. I Hälsingelagen nämns inte ollonträd, trots att de nämns i alla de andra lagarna, vilket beror på att eken inte går norr om Dalälven. I Västgöotalagen och Skånelagen nämns plogar och plöjning, men inte i de östsvenska lagarna eftersom årdret var helt dominerande i dessa områden.

Lagarna kan inte heller betraktas enbart som dekret från en mäktig överklass. De ska ses som resultat av förhandlingar och

Störarna på en hankgärdesgård kunde spetsa det djur till döds som försökte hoppa över.

Svin i ollonskog intill lagparagraferna om hur antalet svin skulle regleras i förhållande till tillgången på ollon. Bara omkring vart femte år var ett ollonår med mycket ollon.

Man som olagligt flyttar på ett råmärke som står i en ägo-gräns.

En man som buggar ned en annans gärdesgård. Då han greps tog man yxan ifrån honom och sedan fick han böta.

maktkamp, där den stora bondemenigheten inte var utan inflytande. Dessutom medförde en rad tekniska och ekonomiska nyheter under den stora omvandlingen att bönderna hade behov av fasta-re lagar och nya regler.

Landskapslagarnas paragrafer om bygemenskapen utgör omkring en tiondel av lagarna. De gav den första skriftliga legitimiteten åt bygemenskapen, och bondekollektivet fick ett övergripande rättsligt skydd för det gemensamma. I Västgötalagen sammanfattas byalagets rätt:

I fråga om arbeten i byn ska präst vara i bondelag. Det är grindar, gärdesgårdar och broar, kreatur i annans inhägnad, bärgande av hö eller säd på annans mark, plöjning in på annans mark, brytande av råmärken, intagande av annans kreatur på sin åker.

Citatet visar att hägnader och djur som tagit sig genom hägnader var en viktig fråga, och det största antalet bestämmelser om böndernas gemensamma angelägenheter rör hägnaderna. Gärdesgårdens var gemensam runt byns ägor och uppdelad i avsnitt som varje gårdsägare i byn svarade enskilt för. I Östgötalagen uttrycks detta som att alla skulle ha "lika mycket i gärdesgårdar som i åkrar och i ängar".

Diken var en nyhet som krävde reglering. Med lagens hjälp tvingades grannarna att gräva och släppa fram vatten även om detta inte gynnade dem själva. Utan sådana bestämmelser hade inte effektiva dikessystem kunnat läggas över markerna.

Vattenkvarnen var också en nyhet som krävde reglering. Dammar måste regleras så att de inte skadade åkrar och ängar eller gick ut över fisket. Dessutom hade vattenkvarnen skapat en helt ny naturtillgång – vattenfallet som kraftkälla.

En omfattande nyodling krävde regler om äganderätten till nyodlingarna. Äganderätten till jord preciserades och bestämmelser runt jordägande var nästan lika omfattande som byalagsbestämmelserna.

Rättsystemets periodicitet och tingsterminerna anpassades efter jordbruksårets rytm, så som industrisamhällets semestrar bestämmer vårt samhälles årsrytm. Det hölls inga ting under vårbruk eller skördetid, och man fick då inte lagsöka andra för att inte störa arbetet. Undantaget bekräftar regeln eftersom bonden fick lagsöka för sådant som var nödvändigt för arbetet. Södermannalagen stadgar:

Slädtransport bredvid bestämmelse om sädeskör och höskörd, vilket visar att det är en sommarsläde.

Stjäl någon höräfsa eller hävel, lässestång eller krokrep, tömmar eller selar ute på ängarna, böte han en öre för vardera. Detta är bondens ensak.

Hävlar var stänger för att bära höet, lässestången och krokrepet lades över hölasset för att hålla fast det. Även dessa enkla och billiga föremål skyddades under slåttern.

ODLINGSEXPANSION

Expansionens omfattning och styrka

Odlingsexpansionen bestod av en förtätning av bebyggelse och odling i de etablerade bygderna, och av att nya gårdar togs upp på utmarker som tidigare saknat bebyggelse.

När lagarna nedtecknades hade denna nyodling pågått i århundraden, och lagen gynnade nyodling. Östgötalagen stadgar att ”den har alltid vitsord som vill odla”. Ju längre norrut, desto friare var upptagandet av ny mark. Enligt Hälsingelagen var nyodlingen nästan helt fri. Östgötalagen och Skånelagen stadgar att allmänningen måste skiftas i samband med att ny mark togs upp, men förhållandena hade varit friare även på slättbygderna.

Den långvariga expansionen var inte något säreget för Sverige utan en del av ett skeende i större delen av Europa. Den följdes av nedgång under senmedeltiden.

Forskning med global inriktning visar att över hela världen och genom historien har demografiska vågrörelser, upp- och nedgångar i befolkningsantalet, varit det normala. Uppgångarna sträckte sig över hundratals år, men också nedgångarna varade under långa perioder. Ju längre fram i tiden vi kommer, desto kortare blir vå-